

פוליטיקת המחוות של האפיפיור פרנציסקוס

כרמה בן-יוחנן

האפיפיור הנוכחי זוכה לפופולריות רבה הודות למחוותיו הליברליות כלפי פליטים, להט"בים ואתאיסטים ובזכות הפתיחות שלו לעולם שמחוץ לכותלי הכנסייה. אלא שבניגוד לתפיסה הרווחת, מורשתו הקתולית של פרנציסקוס מצויה דווקא במקום אחר, והיא מסמנת אותו כממשיך דרכו של האפיפיור השמרן יוחנן פאולוס השני

אוגוסט 2018

בחמש השנים שחלפו מאז נבחר פרנציסקוס לאפיפיור, התקבע דימויו הציבורי כמי שמיטיב לדבר בשפת הזמן. הוא דואג לפליטים, לעניים, להשלכות שינויי האקלים; הוא אמפתי כלפי הומואים וסובלני כלפי אתאיסטים; הוא תומך בהנקה בציבור, מוחל לנשים שעשו הפלה, רוחץ רגלי מוסלמיות, אוהד כדורגל ואפילו רוקד סלסה; יש לו חברים יהודים והוא חוגג איתם על ארוחות כשרות. הוא גם מתעב את דונלד טראמפ. פרנציסקוס הוא מופת של סובלנות, צדק חברתי ודאגה לאחר. מה עוד אפשר לבקש מאפיפיור?

בחוגים ליברליים מקובל לראות את פרנציסקוס כמי שהצליח סוף סוף לחלץ את הכנסייה מן הקיפאון השמרני הממושך שכפו עליה שני קודמיו, יוחנן פאולוס השני ובנדיקטוס ה-16, שהנהיגו את הכנסייה מסוף שנות השבעים ועד תחילת העשור הנוכחי. אפיפיורים אלו הובילו ריאקציה שמרנית בכנסייה הקתולית, בתגובה לרפורמה מרחיקת הלכת שחוללה בשנות השישים ועידת הוותיקן השנייה, הוועידה שהביאה לפיוס בין הכנסייה לעולם המודרני ונחשבת לאירוע המשמעותי ביותר בכינונה של הזהות הקתולית כפי שהיא מוכרת לנו כיום. פרנציסקוס נתפס אפוא כממשיך דרכה המובהק של הוועידה וכנושא בשורתו של יוחנן ה-23, האפיפיור הליברלי שכנס אותה.

אין ספק שפרנציסקוס מחזיק בדעות ליברליות הרבה יותר מאלה של שני האפיפיורים שקדמו לו. עם זאת, הסיפור על כנסייה שמיטלטלת בין כהונות ליברליות, ריאקציות שמרניות וחוזר חלילה מחמיץ תהליך דרמטי נוסף שהכנסייה הקתולית עוברת בעשורים האחרונים. התהליך הזה אינו נוגע להרחבת הרפורמה של ועידת הוותיקן השנייה, אלא לביסוסה של רפורמה אחרת, שהחלה דווקא בתקופת

כהונתו של האפיפיור שהוביל את הריאקציה השמרנית, יוחנן פאולוס השני, בשנות השמונים והתשעים. הרפורמה הזאת אינה נוגעת לתהליכים של ליברליות מול שמרנות, אלא להחלשה משמעותית של מעמד הדוקטרינה הקתולית - מכלול התורות התיאולוגיות ועיקרי האמונה של הכנסייה. כשמסתכלים על ההיסטוריה של הדוקטרינה מתברר שהאפיפיור פרנציסקוס, לא פחות משהוא ממשיך דרכו של האפיפיור הליברלי יוחנן ה-23, הוא גם יורשו של האפיפיור השמרן יוחנן פאולוס השני.

המפנה הליברלי ושברו

כמו הנרטיב המקובל, גם הסיפור ההיסטורי שיוצג כאן מתחיל באותו רגע דרמטי בהיסטוריה של הכנסייה הקתולית במאה העשרים: ועידת הוותיקן השנייה. ועידה זו, שכינס יוחנן ה-23 בשנת 1962, הביאה לקיצה היסטוריה ארוכה של התנגדות למודרנה. עד אז תפסה הכנסייה את המודרניזם כרע מוחלט, או במילותיו של פיוס העשירי - כ"סינתזה של כל סוגי המינות". יוחנן ה-23, שנבחר לתפקיד האפיפיור בשנת 1958 בהיותו בן 77, הפתיע את העולם הקתולי בקוראו לפתוח לרווחה את חלונות הכנסייה ולהכניס פנימה מעט אוויר, כלומר לחדש את הדיאלוג בין הכנסייה ובין המודרנה. למרבה האירוניה, דווקא בתום שתי מלחמות עולם, ברגע שבו פסימיות עמוקה החלה לכרסם בפרויקט המודרני כולו, נדבקה סוף סוף הכנסייה באופטימיות המודרניסטית והחליטה להצטרף לצעדת הקדמה.

הוועידה סימנה מפנה רדיקלי. האפיפיור יוחנן ה-23 הגדיר את מטרתה כ"עדכון" - אג'ורנמנטו. למעלה מאלפיים בישופים ומאות תיאולוגים יועצים התכנסו בבזיליקת פטרוס הקדוש כדי לדון במרכיבי מפתח בחיי הכנסייה. מתוך פולמוסים תיאולוגיים סוערים עיצבו אבות הוועידה מחדש חלקים משמעותיים מהדוקטרינה הקתולית. שישה-עשר המסמכים של הוועידה שינו את סדר יומה של הכנסייה כמעט בכל מובן: מהיחס לקהילות לא-קתוליות ולחופש דת, דרך הגישה כלפי חינוך ותקשורת המונים ועד נושאים הנוגעים להתגלות ולהפצת הבשורה הקתולית בעולם. המסמכים הביעו פתיחות לאחר, אם מדובר בפרוטסטנטים, אם במוסלמים ואם בחילונים גמורים, העניקו מרחב פעולה גדול יותר לכנסיות המקומיות ולמאמינים הפשוטים, והרחיבו עד מאוד את תחומי הממשק של הכנסייה עם המדע והמחשבה המודרניים החילוניים.

הרפורמה של הוועידה הייתה בראש ובראשונה רפורמה דוקטרינרית, שטיפלה בבעיות תיאולוגיות: הבישופים והתיאולוגים שהתכנסו בה עסקו בשאלות כמו יכולתם של אנשים שאינם חברי כנסייה להיגאל, נצחיות בריתו של עם ישראל עם האל, הסתירה בין הקריאה המסורתית של כתבי הקודש ובין קריאה ביקורתית-מדעית שלהם, ועוד. במהלך הוועידה הרשו לעצמם משתתפיה - ליברלים ושמרנים גם יחד - לעשות ניסויים מחשבתיים מפתיעים למדי ביחס לשאלות אלו. היה זה רגע יוצא דופן שבו נשמע בכנסייה ריבוי קולות ביחס לשאלות היסודיות ביותר. המרחק בין מרכז לשוליים הצטמצם והכול היה פתוח לדיון.

אלא שטבעם של רגעים מיוחדים כאלה שהם ממהרים להתפוגג. התמורות מרחיקות הלכת שהביאה הוועידה לחיים הקתוליים הותירו את המוני המאמינים במבוכה: אמונת הכנסייה הפכה שנויה במחלוקת, והמתח בין קתולים ליברלים לשמרנים העמיק. הראשונים ביקשו לקחת את "רוח הוועידה"

קדימה ולהמשיך בכיוונים חדשים את תהליך העדכון שהחל בו יוחנן ה-23. האחרונים חששו שמרוב עדכונים תתנכר הכנסייה למסורתה ותתנער מכל מה שקתולי. אחדות הכנסייה עמדה אפוא בסכנה. פאולוס השישי, האפיפיור שהחליף את יוחנן ה-23 ונעל את הוועידה, הותקף מימין ומשמאל והתקשה לשמור על איזון בין הצדדים.

על רקע המשבר הזה נבחר ב-1978 יוחנן פאולוס השני לאפיפיור. עד היום נחשב יוחנן פאולוס בחוגים קתוליים ליברליים למי שהרס את חגיגת הפתיחות והחזיר את הכנסייה לעידן הקדם-וועידתי, ובעצם לעידן האנטי-מודרני. אפיפיור זה, שישב על הכס הקדוש למעלה ממחצית היובל - הוא מת ב-2005 - שם לו למטרה לשים קץ לבלבול שפשה בכנסייה לדעתו. הוא היה שותף לחששם של מאמינים רבים כי החדשנות שהוועידה הכניסה לכנסייה הייתה מוגזמת ומזיקה. הוא פעל במרץ כדי לרכז בידיו מחדש את הסמכות הכנסייתית וצמצם את חירויותיהן של הכנסיות המקומיות. הוא נטל סמכויות מקהילות קתוליות ליברליות כגון מסדר הישועים, והעלה את קרנן של קהילות שמרניות כמו אופוס דאי.

האפיפיור השקיע מאמץ מיוחד בהחלשת התיאולוגיה הליברלית. יוחנן פאולוס הרגיש שתיאולוגים וכוהנים ליברליים רבים העלו רעיונות שעמדו בסתירה גמורה למסורת הכנסייתית. הוא חש כי מאז הוועידה עברה התיאולוגיה דמוקרטיזציה מסוכנת, שהחדירה מבוכה ובלבול בנושאים דוקטרינריים מהותיים. הוא הגביל אפוא את חירות ההוראה והפרסום של תיאולוגים אלו, ודחק את הקולות הביקורתיים והרדיקליים ביותר אל השוליים. כך, למשל, בעזרת הקרדינל יוזף רצינגר - לימים בנדיקטוס ה-16 - הוא דיכא את "תיאולוגיית השחרור" הדרום-אמריקנית, שהושפעה מאוד מן המחשבה המרקסיסטית. יותר מכול עשה האפיפיור מאמץ להגן על התורות הקתוליות המסורתיות ביחס למיניות, למשפחה ולנישואין מפני אתגרים תיאולוגיים נועזים מדי שעלולים היו לערער את מעמדן. כך נסתיימה תקופה קצרה אך משמעותית של תסיסה תיאולוגית בעולם הקתולי.

מחוץ לזירה התיאולוגית

ואולם הכהונה של יוחנן פאולוס השני לא הייתה רק ריאקציה שמרנית לרפורמה הדוקטרינרית של ועידת הוותיקן השנייה, אלא גם רפורמה מסוג חדש. יותר משעסק בשיקום הדוקטרינה המסורתית, העביר האפיפיור את השיח הכנסייתי כולו למישור אחר לגמרי, שבו לקביעות דוקטרינריות יש משקל מועט בלבד. האפיפיור לא רק הסתייג מניסויים תיאולוגיים שנועדו לשנות דוקטרינות מסורתיות; גם בתחומים שבהם רצה בהחלט להציג שינויים ולא לדבוק בעמדה שמרנית, העדיף יוחנן פאולוס לקדם את ענייניו מחוץ לזירה התיאולוגית, ובלי לקבוע מסמרות אינטלקטואליים.

את פתיחותו המפתיעה לדתות אחרות, לכנסיות לא קתוליות או לאנושות בכלל בחר האפיפיור לבטא לא באמצעות רצף של היגדים תיאולוגיים סדורים אלא באמצעות מחוות היסטוריות, סמלים והצטלמות עם מנהיגים דתיים. הוא עשה שימוש אפקטיבי באמצעי התקשורת המודרניים, חיזק קהילות קתוליות כריזמטיות שמרניות ועממיות, הגדיל לאין שיעור את מספר ההכרזות על קדושים, ערך תפילות

בין-דתיות ומסעות צליינות וכתר בריתות דיפלומטיות. הקפאת הזירה התיאולוגית על שמריה אפשרה לו לשחק משחק גמיש יותר בזירה הסמלית, שם היטיב לייצר הזדהות רגשית ואווירת פתיחות רוויית משמעות דתית.

העדפת שפה של סמלים ומחוות על פני ניסוחים תיאולוגיים סייעה בידי יוחנן פאולוס השני להגן על המסורת התיאולוגית מפני שינויים נוספים. מחוותיו הדרמטיות, שלא באו לידי ביטוי בשינוי בדוקטרינה, הקלו עליו את ההימנעות מהתמודדות ישירה עם הסתירות בין המורשת הקתולית העתיקה ובין המציאות העכשווית. לטמון פתק בכותל, למשל, היה יעיל הרבה יותר מאשר לחטט שוב בשאלה התיאולוגית הבלתי נעימה אם יוכלו היהודים להיושע בלי להמיר את דתם לנצרות.

ביחסו זה למחוות פומביות – כאל דרך ליצירת קונסנזוס ציבורי – לא היה יוחנן פאולוס השני שמרן אלא חדשן גדול. אלא שחדשנותו לא המשיכה את זו של ועידת הוותיקן השנייה; היא לא כללה חשיבה מחדש על עיקרי האמונה הקתולית. מרגע שהדוקטרינה מוקמה בשולי הדיון, הבינו רבים בכנסייה הקתולית שאפשר להסתדר היטב גם בלי להידרש לה. כך נוצר דגם חדש של אפיפיור – ומן הדגם הזה נוצק לימים גם האפיפיור פרנציסקוס.

באפריל 2005 מת יוחנן פאולוס השני. בנדיקטוס ה-16, האפיפיור שהחליף אותו בתום כהונתו הארוכה, נתפס כממשיך דרכו השמרנית. ובאמת, בנדיקטוס היה שמרן בדעותיו. את מרבית הקריירה הארוכה שלו, שאותה התחיל כתיאולוג צעיר בוועידת הוותיקן השנייה, בילה כראש "הקונגרציה למען דוקטרינת האמונה" – המוסד הכנסייתי שאמון על קביעת גבולות המחשבה הקתולית ועל המשמוע של מי שסטו מן הדוגמה.

ואולם בנדיקטוס, משגיח הכשרות התיאולוגית, האיש שזכה לכינוי המפוקפק "הרוטוויילר של אלוהים", היה שונה מאוד מקודמו הכריזמטי. הוא התקשה להתנהל בתוך שיח המחוות של יוחנן פאולוס השני. הוא העדיף לבלות עם ספרים מעלי אבק מאשר לנשק תינוקות רכים. מבחינתו, דוקטרינה ברורה ועקבית לא הייתה שריד קדוש מימי הביניים, אלא אמצעי שלא נס ליחו להפיס את אי-הנחת שהביא עמו העידן המודרני. במובן זה, בנדיקטוס, אף שהיה שמרן, היה בנה המובהק של ועידת הוותיקן השנייה; המענה שהציע לתחושת אובדן הזהות – אותה תחושה שהניעה את יוחנן פאולוס השני לוותר על ההתמקדות בדוקטרינה על מנת להפוך את הכנסייה למוסד פופולרי – היה לשוב למורשת התיאולוגית הקתולית ולמאמץ הבלתי נלאה ליישב את האמונה והמסורת עם צו התבונה.

רעיונות מורכבים אלו, כך התברר, לא היו ציוד מועיל לאפיפיור בראשית המאה ה-21. הגיגיו התיאולוגיים של בנדיקטוס נותרו בלתי מובנים במקרה הטוב, ופוגעניים ואנכרוניסטיים במקרה הרע. הציבור הקתולי שגדל בעולם הפוסטמודרני סבל מהפרעת הקשב האופיינית לעידן. הוא לא התעניין בדיוקנות דוקטרינרית או בספרים על ישו פרי עטו של פרופסור גרמני. הוא ביקש מנהיג כריזמטי מוכשר שידע להעביר לו רעיונות מעוררי סימפתיה במילים פשוטות. מנהיג כמו פרנציסקוס.

עידן פוסט-דוקטרינרי?

מחליפו של בנדיקטוס ה-16, האפיפיור פרנציסקוס, הבין למן ההתחלה שאין טעם להעיק על ציבור המאמינים עם נוסחאות דוקטריניות. כבר בשנתו הראשונה כאפיפיור הבהיר את עמדתו: "לא ייתכן שהכנסייה תגדיר באובססיביות עוד ועוד דוקטרינות ותכפה אותן בעקשנות", אמר. הוא עשה תפנית חדה מהתנהלותו של בנדיקטוס ה-16, אשר הקדיש את חייו לדוקטרינה, ומיהר להכריז כי אהבה קודמת לדוגמה וכי שירות העניים והמודרים חשוב מהטפת דוקטרינות מוסריות.

דוגמה מובהקת לעמדתו כלפי התיאולוגיה היא הטקסט על המשפחה, "שמחת האהבה", שפרסם בשנת 2016. מסמך זה הוא אחת הרפורמות הבולטות של פרנציסקוס, והוא עודנו שנוי במחלוקת בעולם הקתולי. המוטיבציה לחיבור המסמך הייתה להגמיש את עמדותיה של הכנסייה בנושאים הקשורים במשפחה, ובפרט להקל את האיסורים הנוגעים להמוני המאמינים הקתולים הגרושים שנישאו מחדש, כדי שלא יאלצו להדיר את רגליהם מן הכנסייה. מכיוון שהכנסייה דוגלת בנצחיותם של הנישואים, נישואים שניים נחשבים בעיניה לניאוף. זהו חטא חמור שמונע מן המאמינים את הזכות להשתתף באופן מלא במיסה. במסמך זה פרנציסקוס לא "תיקן" את הדוקטרינה הקתולית של הנישואים. תחת זאת הוא הביע אמירות כלליות על חשיבות האהבה בעולם ובחיי הנישואים, אמירות שאין להן שום משקל דוגמטי, והעניק לכנסיות ולכהנים המקומיים את החירות להכריע אם לשתף את הנישואים בשנית במיסה במקרים ספציפיים.

המהלך זרע בלבול גדול כל כך בקרב הקתולים עד שקרדינלים שמרנים אחדים פרסמו גילוי דעת ביקורתי ובו תבעו מראש הכנסייה להבהיר את הדוקטרינה, פן יבואו המאמינים והכהנים הנבוכים לידי עבירה. זהו כמובן צעד חריג, שמשמעותו התקפה מפורשת על האפיפיור. פרנציסקוס לא נענה לבקשות הללו. הערפול שיצר בנושא לא היה מקרי אלא נבע מהחלטה אסטרטגית: הוא אפשר לאפיפיור לקדם את הכנסייה בכיוון הרצוי לטעמו, בלי להיתפס כמי שמערער על המסורת – שהרי לא סטה במפורש מהדוקטרינות המסורתיות, ופעולותיו יכולות להיתפס כמענה לצורכי השעה ותו לא.

דוגמה נוספת, מחודש מאי האחרון, היא השמועה על התבטאות מפתיעה של האפיפיור בשיחה פרטית עם חואן קרלוס קרוז, הומוסקסואל שהיה קורבן להתעללות מינית של איש כנסייה צ'יליאני. קרוז דיווח כי האפיפיור אמר לו שאלוהים הוא שעשה אותו להומוסקסואל וכי אלוהים אוהב אותו כפי שהוא. כפי ששבו והכריזו בתקשורת, מילים אלו היו ההתבטאות האוהדת ביותר אי פעם ביחס להומוסקסואלים מפי ראש כנסייה. ואולם העובדה שהדברים נאמרו דווקא בשיחה פרטית אינה מקרית: גם הפעם נמנע האפיפיור במכוון מהענקת משקל דוקטרינרי לדבריו, או מניסוחם באופן מחייב שיציג אותם כעמדתה הרשמית של הכנסייה הקתולית.

בבחירתו להתייחס לדוקטרינה הקתולית כאל עניין שחשיבותו משנית המשיך פרנציסקוס בקו שהתחיל בו קודמו השמרן יוחנן פאולוס השני. האירוניה טמונה בכך שפרנציסקוס השתמש באסטרטגיה עוקפת הדוקטרינה של יוחנן פאולוס השני על מנת לקדם ליברליזציה דווקא בתחום המובהק שבו האפיפיור השמרן העלה את הדוקטרינה על נס: תחום המיניות והמשפחה.

אפילו במקרה שעלה לאחרונה לכותרות, שבו האפיפיור ערך לראשונה שינוי דוקטרינרי באמצעות תיקון הקתכיזם - המדריך המציג את עיקרי האמונה הקתולית - הוסיף פרנציסקוס לטשטש את עקבותיו. הוא קבע שעונש מוות הוא "בלתי-קביל" בכל מקרה. אך מה פירוש "בלתי קביל"? האם זהו המשך של הקו שקידמו קודמיו, שגינו גם הם את עונש המוות, אך לא הגדירו אותו כרע מוחלט בכל מקום ובכל זמן, או שמא מדובר במפנה? הניסוח עצמו מעיד כי האפיפיור התאמץ להביע הסתייגות חריפה ככל האפשר מעונש המוות, אך בה בעת ביקש להימנע מלומר דברים בעלי משמעות תיאולוגית וקאנונית מחייבת. ככל הנראה, מדובר יותר בהבעת זעזוע מוסרי מאשר בקביעה דוקטרינרית מובהקת.

אחרי מאות שנים שבהן תפסה הכנסייה את הדוקטרינה הנוצרית כאמת הבלעדית שמניעה את ההיסטוריה, התהפכו היחסים בין עיקר וטפל. האפיפיור החדש הראה שהכנסייה יכולה לפעול היטב בעולם התקשורתי החדש: אפשר לזכות בלייקים בלי לוותר על ערכים חשובים בעיניך ומבלי להכריז הכרזות דוגמטיות שיפלגו את הכנסייה.

אף שיוחנן פאולוס היה שמרן ואילו פרנציסקוס ליברל יחסית, שניהם סברו שעדיף לחיות עם הסתירות הפנימיות הנובעות מהאמונה הקתולית בלי להתחייב לשורה תחתונה ובלי להציע פתרונות דוקטרינריים. שניהם זיהו כי עשורים לאחר ועידת הוותיקן השנייה, חלקים נרחבים בציבור הכללי פיתחו אלרגיה לטענות אמת ומאסו בשפגטים אינטלקטואליים שמנסים ליישב את הבלתי ניתן ליישוב. הזהות הקתולית ממילא אינה מושתתת עוד על סדרה של רעיונות מנוסחים בקפידה כי אם על זיקות אתיות וקהילתיות היוצרות תחושת שייכות ומעודדות סובלנות, סולידריות ומעשים טובים. והתיאולוגיה? התיאולוגיה חזרה אל המדף. אבל אם ניסיון העבר מעיד על משהו, עוד יימצא לה שימוש בעתיד.

ד"ר כרמה בן-יוחנן, עמיתת אקדמיית פולונסקי במכון ון ליר בירושלים, היא חוקרת של העת החדשה המאוחרת. היא עוסקת בהיסטוריה אינטלקטואלית ובדת.
